

A Magyar Kötőipar helyzete

Lázár Károly

Történeti visszapillantás

A magyar kötőipar – gyári méretekben – a 19. század végén kezdett kialakulni. Az első magyar kötöttáru gyárat 1885-ben alapították. Az iparág nagyobb arányú fejlődése azonban Magyarországon csak századunk húszas éveiben indult meg. Az első világháborút követő években a textilipar össztermeléséből a kötőipar alig 5 %-kal részesedett. A kötőipar jelentőségét azonban hamar felismerték és a háború utáni gazdasági fellendülés hatására egyre-másra létesültek a kisebb-nagyobb kötőüzemek. 1921-ben 18, 1929-ben 71, 1938-ban 95 kötőüzem működött.

A II. világháborúban a magyar ipar és benne a kötőipar óriási károkat szenvedett. Több gyár teljesen vagy nagyrészt tönkrement, de jelentősen megrongálódott csaknem valamennyi üzem. A textilipar kapacitásának összesen mintegy egynegyede esett a háború áldozatául.

A háború után a helyreállítás és a folyamatos termelés hamar megindult. 1948 végére a textilipar termelése – értékben – elérte az utolsó békeév, 1938 szintjét.

Az 1948-ban a 100 főnél nagyobb létszámú vállalatok körében végrehajtott államosítás következtében az üzemek mintegy 87 %-a állami tulajdonba került. A textiliparban 75 vállalatot államosítottak. A 10–100 fő közötti vállalatok államosítására 1949-ben került sor, ami ismét igen sok kötőüzemet érintett. Ekkor már valamennyi kötőüzem állami irányítás alá került és megkezdődött a termelés nagyarányú átszervezése. A kis- és középüzemek egész sorát olvasztották be a nagyvállalatokba vagy szüntették meg. 1949-ben 26-ra csökkent a kötőipari vállalatok száma. A vállalatok termelési profilját egységes szempontok szerint rendezték, jórészt megszüntették a párhuzamos termelési profilokat és kialakultak az egy-egy meghatározott termékcsoport gyártására szakosodott nagyvállalatok.

Az összevonások később is folytatódtak és 1953-ra a kötőipari vállalatok száma 13-ra csökkent. A termelés óriási mértékben növekedett. Erre szükség is volt, hiszen a háború miatt a lakosság nagy hiányt szenvedett a ruházati cikkekben, amit csak nehezen lehetett pótolni. A mennyiségi teljesítés mellett azonban elhanyagolták a termékek minőségének és választékának fejlesztését. A korábbi években a műszaki fejlesztés háttérbe szorult. A gyárak jórészt még a háború előtti időkből ittmaradt gépekkel dolgoztak, újabb gépek beszerzésére gyakorlatilag nem került sor. Ez a folyamat nagyobb arányokban csak az ötvenes évek végén, de főleg a hatvanas években indult meg. A fejlődésre jellemző, hogy 1963-ban a kötöttáru-termelés az 1949. évinek 4,6-szorosát tette ki.

A hatvanas évek elején ismét jelentősen átszervezték a textilipart. Átalakították a vállalatok irányítási rendszerét

és újabb üzemösszevonásokat hajtottak végre. A kötöttáru gyárak száma ekkor 8-ra csökkent.

Az összevonások célja az volt, hogy az egymásra épülő technológiai folyamatok a vállalaton belül jobban összehangolhatók legyenek. Úgynevezett „profilgazda” vállalatokat hoztak létre, azaz olyanokat, amelyekhez egy-egy termékcsoport teljes országos termelését összpontosították. Az így módon létrehozott vállalatok a következők voltak: *Békéscsabai Kötöttáru gyár* (frottír- és plüstermek, bébiárúk), *Budapesti Finomkötöttáru gyár* (sík- és körkötőgépen készült felsőruházati kötöttáru), *Budapesti Harisnyagyár* (harisnyák, harisnyanadrágok, zoknik), *Győri Kötöttkesztyűgyár* (kötött és kötött kelméből szabott divat- és munkakesztyűk), *Habselyem Kötöttáru gyár* (láncurkolt kelméből, főleg viszkózsból és szintetikus szálanyagokból készült fehérműk), *Hódmezővásárhelyi Divat Kötöttáru gyár* (síkkötött és síkchurkolt felsőruházat), *Magyaróvári Kötöttáru gyár* (pamut alsóruházat), *Váci Kötöttáru gyár* (körkötött kelméből készült sport- és szabadidő-ruházat). Mindegyik vállalat számos üzemet mondhatott magáénak, behálózva szinte az egész országot.¹

Meg kell jegyeznünk, hogy nemcsak a hagyományosan a kötőiparba sorolt vállalatoknál működtek kötőgépek. Technológiai szempontból kötöttáru gyárnak kell tekintünk a *Gardénia Csipkefüggönygyárat* és a *Paszományáru gyárat* is ahol főprofilként raschelgépeken függönyöket állítottak elő. A *Kenderfonó- és Szövőipari Vállalat* termelésének fontos részét tették ki a raschelgépeken készült hálók és zsákok. A *Lakástextil Vállalat* jelentős műszörmegyártó kapacitást hozott létre, amelyhez körkötőgépeket használt, és bútorkárpitok készítésére raschelgépeket is üzembe helyezett.

Az 1968-ban bevezetett új gazdaságirányítási rendszer kedvező feltételeket teremtett a vállalatoknak berendezéseik korszerűsítésére, feloldotta a korábbi merev szemléletet a termelési profilra vonatkozólag. A vállalatok éltek is a felkínált lehetőségekkel, és – mivel a nagyvárosokban a termelés bővítésére már nem állt rendelkezésre elegendő munkaerő – megkezdték vidéki telepeik létesítését. Valamennyi kötöttáru gyár megnövelte a termelését és létszámát ebben az időszakban. A kötöttáru iránt

¹ E fejlesztési koncepció anomáliája, hogy sokszor egymástól igen távol eső helyeken dolgozó üzemek tartoztak egy-egy vállalathoz. Mint jellemző példát említhetjük, hogy például az ország északi részében fekvő Fehérgyarmaton a Hódmezővásárhelyi Divat Kötöttáru gyárnak, a vele csaknem szomszédos Mátészalkán a Budapesti Finomkötöttáru gyárnak volt üzeme. A két üzem egymástól nem egészen 20 km-re van, ugyanakkor a Budapest–Mátészalka ill. a Hódmezővásárhely–Fehérgyarmat távolság légvonalban is egyaránt mintegy 250 km. Hasonló helyzet több is volt. Mindez természetesen nagyon megnehezítette a vállalat központi irányítását, a termelés szervezését, megdrágította a szállításokat.

mutatkozó nagy igény (ne felejtjük el, ez volt a „nejloningek” és a poliészter „dzsörziruhák” korszaka!) arra ösztönzött pamut- és gyapjúipari vállalatokat is², hogy kötőgépeket helyezzenek üzembe, de ott nem a saját fonalait, hanem vásárolt szintetikus fonalakat dolgoztak fel. Saját termelésű fonalaik változatlanul saját hagyományos szövetermelésük céljait szolgálták. Így azután a jó minőségű kötőfonalak előállítását nem is tanulták meg és ennek hatását a kötőipar később is nagyon erősen megsínylette. A *Lőrinci Szalagszövő- és Csapkegyár* is főleg lánchurkoló-, és raschelgépeken készült kelmék gyártására állt át, majd később körkötőgépeket is vásárolt könnyű felsőruházati kelmék gyártására.

Még tovább javította a fejlesztési lehetőségeket a *textilipari rekonstrukciónak* nevezett kormányprogram a hetvenes években. Ennek fő célkitűzése az volt, hogy a termelés növelésével elsősorban a hazai lakosság növekvő igényeit kell kielégíteni, de ezen felül fokozni kell a textiltermékek exportját is. A fejlesztés jellemző módszere a gépi berendezések cseréje volt. Tíz év alatt 5,5 milliárd forint értékű hitelkeretet létesített a kormány arra a célra, hogy a kötöttáru gyártás korszerűsítésére cseréljék ki elavult gépi berendezéseiket, korszerűsítsék épületeiket, javítsák a termelési körülményeket. Mindezek eredményeként 1970 és 1980 között az iparág gépeinek értéke megháromszorozódott, az előállított termékek mennyisége másfélszeresére, értékük kétszeresére nőtt. Egy 1982. évi statisztika szerint az akkor működő kötőipari berendezések mintegy 70 %-át 1970 és 1980 között szereztek be. Két új kötöttáru gyártást is létesítettek ebben az időszakban (a *Halasi Kötöttáru gyártást* és a *Debreceni Kötöttáru gyártást*, mindkettőt síkkötött ill. durva körkötőgépen készült, síkkötött jellegű felsőruházati gyártására).

1981-ben érte el a magyar kötöttáru gyártás eddigi csúcspontját: 22 ezer tonna kötöttáru készült abban az évben, sem azelőtt, sem azóta nem volt ennél több. Így a kötőipar szakemberei a nyolcvanas évek első felében optimizmussal néztek a jövőbe. Az akkori hivatalos megnyilvánulások azt ígérték, hogy a könnyűipar, és benne a kötőipar, fontos szerephez jut a népgazdaság egészében. Optimista prognózisok láttak napvilágot a hazai fogyasztás és az exportlehetőségek alakulásáról. Az előbbi az táplálta, hogy a kormány a ruházati cikkek forgalmi adójának csökkentését helyezte kilátásba, amitől a kereslet növekedését remélték. Az export növekedésére elsősorban azért számítottak, mert a Szovjetunióval kötött államközi szerződésekben a ruházati cikkek, de főleg a kötöttáru szállítása kiemelkedően fontos szerepet játszott. Bár szakmai körökben sok esetben kételkedéssel fogadták ezeket az előrejelzéseket, a hivatalos állásfoglalás mégis azt jelezte, hogy a hetvenes években megvalósított textilipari rekonstrukció megismétlésére sor kerülhet. Er-

² Ekkor létesült a Pamutnyomóipari Vállalat Kelenföldi Textilgyárában egy hatalmas kötőde, jelentős lánchurkoló- és körkötőgépi kapacitással, de számottevő kapacitást jelentő körkötő üzemet rendezett be a Richards Finomposztógyár, a bajai Finomposztó Vállalat és a Kőbányai Textilművek is. A Magyar Posztógyár és a Pamuttextilművek láncrendszerű hurkológépeket helyeztett üzembe.

re egyébként nagy szüksége is lett volna, mert az előző évtized jelentős beruházásai ellenére még mindig sok elavult gép működött az iparban, és a hetvenes években beszerzett gépek sem mind képviselték a legmagasabb műszaki színvonalat. Ma azonban már látjuk, hogy az akkori iparfejlesztési elképzelések nem voltak reálisak és a nyolcvanas évek végére az egész magyar népgazdaság, benne a kötőipar fejlődése is, teljesen más irányt vett.

A „hagyományos” kötöttáru gyártás sorsa

A Magyarországon 1988 óta végbement politikai változások felszínre hozták a gazdaság ellentmondásait is.

A műszaki színvonal elégtelensége

A kötőipar termelésének műszaki színvonala a politikai átalakulás idején jelentősen elmaradt attól, amit korszerűnek lehetne nevezni. Ez önmagában is következmény:

- következménye annak a gazdaságirányítási rendszernek, amely nem tette lehetővé a folyamatos műszaki korszerűsítést,
- következménye annak az elhibázott bérrpolitikának, amely nem tette lehetővé, hogy a kötőiparban a munkabérek legalább az ipari átlagra emeljünk, emiatt egyre csökkent a kötőipar munkaslétszáma, másrészt egyre romlott annak szakmai színvonala,
- következménye a Magyarországon kialakult költségstruktúrának, amelyben a bérköltségek viszonylag nagyon kis szerepet játszottak, emiatt nem ösztönözték igazán a vállalatokat arra, hogy jelentős erőfeszítéseket tegyenek a termelékenység javítására, az e célt szolgáló műszaki fejlesztésre. A munkaslétszám csökkenését fontos technológiai műveletek leegyszerűsítésével, elhagyásával igyekeztek ellensúlyozni, nem pedig a termelékenység hatásos növelésével.

A vállalatok mérete

A korábbi évtizedekben létrehozott óriási vállalatok nem bizonyultak életképeseknek a megváltozott körülmények között. Azon, hogy szabad-e, ésszerű-e ennyire központosított és szervezeti felépítésükből adódóan eleve óriási tehetetlenséggel, rugalmatlansággal terhelt termelőegységeket létrehozni egy divatcikkek gyártó iparágban, már akkor is igen sokat vitatkoztak a szakemberek. A döntés mellett szóló érvek között sokszor elhangzott, hogy a fejlett nyugati országokban is a centralizáció irányába mutat a fejlődés. A kapitalista országokban azonban egymás mellett léteznek a különböző méretű üzemek. 1970-es adatok szerint [13] a kapitalista országokban a textilipari vállalatoknál a foglalkoztatottak átlagos létszáma 81 fő volt, ugyanekkor a szocialista országokban 355. A kapitalista országok textiliparában a nagyvállalatoknál foglalkoztatottak aránya 17 %-ot, szocialista

országokban ugyanez 75 %-ot tett ki³. 1960-ban a magyar állami kötőiparban 551 fő (az állami vállalatokat és a szövetkezeteket is magában foglaló szocialista iparban összességében 293 fő) volt az egy ipartelepre jutó átlagos munkáslétszám, míg Angliában ez 123 fő, Olaszországban 90 fő volt [14].

Bár kétségtelenül igaz, hogy valóban sok hatalmas, több gyárat működtető textilipari vállalat volt és van nagy textilipari hagyományokkal rendelkező nyugat-európai és amerikai országokban, de ezek teljesen más közgazdasági és pénzügyi környezetben, teljesen más irányítási üzem- és vállalatszervezési módszerek alkalmazásával, a mienktől tökéletesen eltérő piaci körülmények között működtek már akkor is. A bürokrácia, a tervgazdálkodásból származó merevség, az infrastruktúra hiányosságai (gondoljunk csak a kétségbeesetten gyenge telefonhálózatra!) és még számos objektív és szubjektív tényező rendkívül hátrányosan hatott a divattendenciák gyors követésére, a valódi piacgazdaságban magától értetődő kisgyártási tételek követelményére.

Míndez még fokozottabban igaz a kötőiparban, ahol a kisüzemeknek sokkal nagyobb létjogosultsága van, mint a nagyvállalatoknak. (Ez alól talán csak a valóban tömegárut termelő alsóruházati kötöttáru gyárak jelentenek kivételt bizonyos mértékig, de ezeknél sem maradéktalanul.) Nem véletlen, hogy a textiliparon belül mindenütt a kötődék azok, amelyek a legkisebb termelési egységeket működtetik.

Jelenleg az erőszakosan kialakított óriásvállalatok szét hullásának vagyunk tanúi. A nálunk is egyre erősödő piacgazdaság körülményei kikényszerítik a kisebb termelő egységek szervezését, amelyek rugalmasabbak, jobban áttekinthetőek, könnyebben irányíthatók.

A munkafegyelem és a technológiai fegyelem problémái

A magyar kötőipar problémáinak egy másik forrása a munkafegyelem és – ebből kifolyólag – a technológiai fegyelem meglazulása, valamint az, hogy az állandóan vissza-visszatérő anyag- és alkatrészellátási gondok, amik a konvertibilisdeviza-elszámolású import nehézségeire és a hazai szállítók gyenge szállítási megbízhatóságára vezethetők vissza, hátráltatták a jobb munkaszervezést. Ezeknek az ellátási gondoknak később újabb forrása keletkezett a vállalatok egyre súlyosabbá váló pénzhiányából.

A munkafegyelmi problémák erősen hatottak arra a jól ismert tényre, hogy a magyar kötőiparban a termelékenységek mintegy fele volt a kapitalista országokban megszokottak.

Az exportorientáltság ellentmondásai

Hosszú ideig az volt a kötőipar fő célkitűzése – a többi iparágával együtt –, hogy termékeinek mennyiségét minél gyorsabb ütemben, minél nagyobb arányokban növelje. Ez eleinte azért volt szükséges, mert az országban effektíve áruhiány volt, a lakosság igényeit ki kellett elégíteni. Később az export fokozása volt a fő cél, ezen belül főleg a szovjet exporté, hiszen cserében fontos energiahordozókat és nyersanyagokat kaptunk. Minthogy a magyar kötőipar nem tudta követni azokat a minőségi változásokat, amelyeket a fejlett ipari országok az oda exportált termékek iránt támasztottak, jelentős mértékben előtérbe kerültek a kevésbé igényes piacok, ami viszont ismét nem ösztönzött eléggé a műszaki fejlesztésre.

Jól példázta a helyzet fonákságát az 1970-es években végrehajtott textilipari rekonstrukció. A cél elsősorban az volt, hogy a termelés mennyisége növekedjék, mégpedig azért, hogy az export árualap bővüljön. Az a szempont, hogy ezen belül nemcsak a közepes színvonalú termékek gyártásának fokozására volna szükség, hanem inkább a magasabb műszaki színvonalú, értékesebb, az igényes piacokon is jól eladható áruk gyártását kell fokozni, és ennek kellene megteremteni a műszaki háttérét, nem jutott kellően érvényre. Így történhetett meg például, hogy azok a nemeskikészítési módszerek, amelyek addig is hiányoztak a gyáraknál, de amelyek tényleges terméktöbbletet nem eredményeztek volna, a fejlesztéseknél háttérbe szorultak.

Érdekes módon az 1981–1985-re vonatkozó népgazdasági tervben nem szerepelt olyan feladat a textilipar számára, hogy a konvertibilisdeviza-elszámolású exportot növelnie kell. Az évtized közepére azonban nyilvánvalóvá vált, hogy a külgazdasági mérleg javítása érdekében ezt az export relációt előnyben kell részesíteni. Ennek szellemében változtatták meg a pénzügyi szabályokat és ennek hatására a textilipar konvertibilis deviza-elszámolású exportja az 1980. évi 174 millió dollárról 1988-ban 251 millió dollárra, csaknem másfélszeresére emelkedett. A kötőipar ezen belül 30 millióról 46 millió dollárra, több mint másfélszeresére (azaz az iparági átlag fölötti mértékben) emelte ezt az exportját. Ugyanebben az időszakban a KGST-országokba (főleg a Szovjetunióba) irányuló textilipari export 154 millió rubelről 223 millió rubelre, 1,4-szeresére nőtt, ezen belül a kötöttáruké 41 millió rubelről közel 73 millió rubelre, 1,8-szorosára emelkedett.

Az export fontossága egy olyan termelési ágban, amely a nyersanyagok 2/3 részét importálja, természetesen nem lehet vita tárgya. Sajnos azonban az a körülmény, hogy minden egyes termelőnek elemi érdeke volt a konvertibilis export, még az alapanyag-termelőknek is, akár a hazai feldolgozók rovására is, igen felemás helyzeteket teremtett és megnehezítette a jó minőségű, gazdaságos készáruexportot.

³ Az idézett forrásmunkában a kapitalista országok összesített adataiban Ausztria, Belgium, Franciaország, Japán, Olaszország és Svédország szerepel. A szocialista országokat Csehszlovákia, a Német Demokratikus Köztársaság, Lengyelország és Magyarország reprezentálja.

A vállalatok megövekedett anyagi terheinek következményei

Az ország súlyos gazdasági nehézségei meggátolták a textilipari vállalatokat abban, hogy tovább folytassák azokat a műszaki fejlesztéseiket, amelyeket korábban oly nagy ambícióval megkezdték. Nagyon kevés olyan vállalat volt, amely kellő tartalékokkal rendelkezett volna ahhoz, hogy jelentősebb beruházásokat végezzen. Bár a kormány pályázatok útján arra ösztönözte a vállalatokat, hogy az export fejlesztése érdekében beruházásokat hajtsanak végre, ezek pénzügyi terhei olyan nagyok voltak, hogy kevés vállalat vállalkozhatott erre. Valamivel előnyösebbnek mutatkozott sok esetben a lízing igénybevétele, bár ez is rendkívül drága megoldás volt. Óriási előnye abban mutatkozott a magyar vállalatok számára, hogy ateljes vételár kifizetését évekre elhúzhatóan ígérte.

Az alkalmazott adó- és kamatpolitika rendkívül hátrányosan érintette a vállalatokat. A nyereségnek – ha volt egyáltalán – csak nagyon kis része volt fejlesztésre fordítható és ez a kis hányad nem volt elegendő annak a technológiai hátrálynak a csökkentésére, ami a magyar ipar és a fejlett országok ipara között tátongott.

A nyolcvanas évek végén és kilencvenes években megnövekedett infláció és a sorozatos forintleértékelések még inkább súlyosbították a helyzetet. A ruházati cikkek iránti belföldi fizetőképes kereslet visszaesése, a Szovjetunióba irányuló export megszűnése, a támogatások leépülése, a vállalatok pénzügyi ellehetetlenülése mind oda hatott, hogy a vállalatok nem tudták hiteleiket kifizetni, elmaradtak a lízingdíjak kifizetésével. A termelés jelentősen csökkent, a kapacitások kihasználatlanokká váltak, a bérszínvonal jelentősen elmaradt az ipari átlagtól. A jó szakemberek jelentős része elhagyta a vállalatokat, miáltal azok még inkább meggyengültek, még kevésbé voltak képesek a már elért színvonal megtartására is. A kötőiparban dolgozók létszáma az 1988. évi 23 ezerről 1994-re 8500 alá csökkent [1, 4]. A volt állami vállalatoktól szétszéledt szakemberek egy része egyéni vállalkozóként, vagy egyéni vállalkozók alkalmazottai-ként folytatta tevékenységét.

Egy 1992-ben készült statisztika szerint a textil- és ruházati ipar termelése (értékben mérve) 1992-ben az 1989. évinek változatlan áron számítva 40 %-ára, folyó áron számítva 70 %-ára esett vissza [2] – a két adat különbsége az infláció mértékére utal. A csökkenés évenként mintegy 20 %! Az adatok egyúttal azt is mutatják, hogy az áremelkedések nem tudták kompenzálni a termelés csökkenését. A kötőtáruk termelése 1994-ben az 1989. évinek csak 63 %-a, a harisnyaáruké 34 %-a volt. A textilipar összességében 1989-ben még 695 millió Ft nyereséget mutatott ki, ez 1990-re már közel 1,7 milliárd Ft veszteségre fordult és a veszteség 1991-ben már 5,8 milliárd Ft volt! A tendencia a kötőipari vállalatokra nézve is ugyanez.

A kötőtáru-termelés alakulását a következő adatok szemléltetik [4]:

Ezer darab ill. pár

	1989	1990	1991	1992	1993	1994
Kötött alsóruházat	31 778	31 076	27 027	34 064	38 963	34 640
Kötött felsőruházat	24 300	18 840	13 458	11 920	9 347	6 425
Harisnya, zokni	89 068	78 594	59 847	51 958	46 381	30 554

1992-ben a textilipari vállalatok 32,5 %-a csődhelyzetben, 31,5 %-a felszámolás alatt volt. A kötőipar fentebb említett tíz nagy állami vállalata közül hét ellen azóta felszámolási eljárás indult. Csupán a Békéscsabai Kötőtáru-gyár, a Glovita Győri Kötöttkesztyűgyár és a Váci Kötőtáru-gyár került el ezt a sorsot. A hivatalosan a rövidáruiparhoz tartozó Gardénia Csupkefüggönygyár és a Paszományáru-gyár (új nevén: Paszomány Függöny- és Csupkegyártó Kft.) ezzel szemben jól prosperál. A pamut- és gyapjúipar tönkremenetelével együtt megszűntek az ott létesített kötődék is.

A privatizáció és az újonnan létesült társaságok

Az Ipari és Kereskedelmi Minisztérium által kidolgozott privatizációs stratégia megállapítja, hogy a hazai vásárlóerő a befektetések piacán is kisebb, ezért inkább a kis- és középvállalatok kínálatára kell a hangsúlyt fektetni [6]. Ennek egyik eszköze a nagyvállalatok lehetőség szerinti decentralizálása, ami a textil- és ruházati iparban is igen fontos szempont. Az IKM által kidolgozott anyag szerint a textil- és ruházati iparban működő állami vagyon korlátozás nélkül, teljes egészében privatizálható, de bizonyos szempontokat mégis érvényesíteni kell [8]. Ilyenek:

- a fejlett országokban már elért pozíciók megtartása és bővítése, de emellett
- a korábban kialakult kelet-európai piaci kapcsolatokban létrejövő export bővítése,
- a belföldi piaci pozíciók javítása, licenc, know-how és márkanévhasználatlal összekötve,
- a bér munka tevékenység fokozatos felváltása a saját anyagos termelés bővítésével,
- a foglalkoztatási szint megőrzése,
- vegyesvállalatok létesítése Kelet-Európában, ahol erre megvan a megfelelő piac.

A minisztérium szerint a textilipar privatizációjának és megújulásának alapvető követelménye a tőkeinjekció, ezért olyan stratégiai befektetőkre volna szükség, akik tőkeemeléssel vesznek részt a privatizációban.

Az Állami Vagyonügynökség igazgatótanácsa 1993 nyarán áttekintette a textil- és textilruházati ipar helyzetét és válságágnak minősítette ezt a területet, eldöntve, hogy meggyorsítja a privatizációját [7]. A jelentés szerint az ágazat összes vagyonából 7,3 milliárd Ft volt ekkor 9 állami vállalatnál, 12,3 milliárd Ft értékű vagyon pedig 17 már átalakult cégnél, azaz gazdasági társaságnál.

A Privatizációs Kutató Intézet egy tanulmánya [3] leszögezi, hogy a textil- és textilruházati ipar 1991-ben kibontakozott válsága nem specifikus, hanem az általános gazdasági válság következménye, másrészt viszont válsága már több évre, egyes vonatkozásaiban évtizedre nyúlik vissza, és jórészt visszafordíthatatlan folyamat. Ebben a két iparágban egyszerre méret- és szerkezeti válságról van szó, ami csak úgy oldható fel, ha a vállalatok rövidesen magántulajdonba kerülnek és ha dominálni fog a közép méretű és kisvállalatok száma. A tanulmány hangsúlyozza, hogy a dinamikus változás a kis- és középvállalati szférában megy végbe, a nagyvállalati környezetben a privatizáció üteme nem megfelelő.

A textiliparban az önálló gazdálkodást végző szervezetek száma az 1989. évi 148-ról 1992. végéig 364-re növekedett [2]. A kis szervezetek bruttó termelési értékben az 1989. évi 2,7 %-ról 1992-re 6,7 %-ra növelték részarányukat, a foglalkoztatott létszámot tekintve pedig 3,8 %-ról 9,5 %-ra bővültek. Az 50 fő alatti létszámú textilipari cégeknél az összlétszám a textilipar létszámának 1 %-áról 7,4 %-ra növekedett. E három év alatt egyébként a textilipar összlétszáma 88 ezerrel 50 ezerre csökkent.

A kötőiparban működő kis szervezetek az egész kötőiparon belül 1992-ben a bruttó termelési érték 17,4 %-át produkálták. A kötőiparban 1993-ban 239 termelő gazdálkodó egységet tartottak nyilván [4], azaz a textiliparon belül működő egységek mintegy 65 %-a kötőtáru gyártásával foglalkozott. A magánszekor arányát 1993. végére a textiliparban 30-50 %-ra, a ruhaiparban 50-75 % közöttire becsülték [12].

A textil- és textilruházati iparban működő önálló gazdálkodók száma 1989-ben 423 volt, ez 1992-re 896-ra nőtt [5, 7]. E csaknem 900 cégből 156 foglalkoztat húsznál kevesebb, 52 pedig 21-50 embert. A kötőiparban az 50 fő alatti létszámú üzemek aránya minden bizonnyal ennél sokkal nagyobb.

A hivatalos statisztika⁴ szerint a kötőipar termelésének mintegy 1/3-át kis üzemek állítják elő. Ez az adat valószínűleg nem tükrözi híven a valóságot: a kötőiparban is dívó fekete gazdaság adatai nyilvánvalóan nem jelennek meg benne. Szakemberek becslése szerint a termelésnek valójában legalább a fele ezekben az üzemekben készül.

A textiliparban beindult privatizációra az jellemző, hogy a vállalatok korábbi külföldi üzleti partnerei vásárolták meg a cégeket vagy azok egy részét, vegyesvállalat alapításával. A magyar iparba 1989 és 1992 között befektetett

külföldi tőkének mintegy 8 %-a a textil- és textilruházati iparba került [2]. A külföldi tőkebefektetés azonban 1991 óta csökkenő tendenciát mutat, aminek oka a tartós világgazdasági recesszióban, a magyar vállalatok kedvezőtlen gazdasági helyzetében, a csőd- ill. felszámolási eljárás alá vont cégek nagy számában, továbbá az iparvédelem hiányában, az importliberalizálás széles körű bevezetésében kereshető.

A külföldi tőke beáramlását a kötőiparban egyértelműen kedvezőnek tartjuk, mert a műszaki színvonal javításával, a termékszerkezet korszerűsítésével, a gyártási kultúra emelésével járt együtt. A külföldi – főleg német, osztrák, amerikai – tulajdonosok nagy mértékben modernizálták a gépállományt, olyan munkaszervezési és munkamódszereket vezettek be, amelyek jelentősen javították a termelékenységet, és saját meglévő piaci kapcsolataikkal biztosították üzemük exportlehetőségeit. Jó példa erre a korábbi bajai Finomposztó Vállalat helyén alakult Duna Kötőtáru gyár, amely amerikai tőkével, gyakorlatilag teljes egészében megújult gépparkkal, amerikai exportra gyárt. (Hasonló kezdeményezés történt korábban a Hódmezővásárhelyi Divat Kötőtáru gyár egyik részlegéből alakult RoyalTee Kft.-nél is, de ez a vállalkozás sajnos tönkrement, mielőtt teljesen kiépülhetett volna.)

Meglehetősen egyedi esetet jelent a kötőtáru gyárak privatizációjában a Békéscsabai Kötőtáru gyár. A vállalatból alakult részvénytársaság részvénytöbbsége olyan hazai nagyvállalkozóhoz került, akinek korábban nem volt textilipari kapcsolódása. A jelek szerint mégis fantáziát látott ebben az iparágban, jelentős átszervezést és racionalizálást hajtott végre a cégnél és később tekintélyes tőkeemelést is elért külső tőke bevonásával.

Magyarországon a magánkisipart sosem tiltották be teljesen, és éppen a kötőiparban még a központosított tervgazdálkodás időszakában is nagyszámú kisiparos működött. Ezek zöme csak néhány géppel rendelkezett, amelyeken sok esetben a kisiparos maga és családtagjai dolgoztak. Ha voltak is alkalmazottaik, ezek hivatalos bejelentése gyakran elmaradt. Megfelelő és megbízható adatok hiányában nincs hiteles képünk ennek a szektornak a tényleges nagyságáról. Az azonban nagyon valószínű, hogy ezeknek a vállalkozásoknak a száma már 1990 előtt is több százra volt tehető.

Amint a egyéni vállalkozások alapítása széles körben megnyílt a lehetőség, ugrásszerűen megnőtt a kötőipari vállalkozók száma is. A leépült állami iparvállalatok jó szakemberei részben maguk alapítottak ilyeneket, de olyanokat is vonzott, akiknek múltja nem ehhez a szakmához kötődött, de fantáziát láttak benne és meglévő tőkéjüket kötőgépek vásárlására fordították. A kevésbé vállalkozó szellemű gyakorlati szakemberek jelentős része is (főleg jó kötők, gépbeállítók, műszerészek) viszonylag jól el tudott helyezkedni ezekben az újonnan létesült, vagy fejlődésnek, bővülésnek indult régebbi üzemekben, ahol általában lényegesen jobban is keresnek, mint a tönkrement állami vállalatoknál, ahonnan gyakran – munka híján – el is bocsátották őket.

⁴ Az itt közölt adatokkal kapcsolatban meg kell jegyeznünk, hogy a Központi Statisztikai Hivatal csak az 50 főnél többet foglalkoztató vállalatok körében végez teljeskörű adatfeldolgozást. A 21-50 fős vállalatok körében reprezentatív felmérés készül, a 20-nál kisebb létszámúknál pedig csak becslést állnak rendelkezésre. A kötőipar és a ruhaipar esetében viszont a kis létszámú vállalkozások részaránya igen nagy, következésképp a rájuk vonatkozó statisztikai adatok megbízhatósága eléggé kérdéses. Egyes becslések szerint a kötőiparban – figyelembe véve a 2-3 géppel dolgozó, csak saját családját vagy 1-2, nem is mindig bejelentett alkalmazottat foglalkoztató kisiparost, egyéni vállalkozót is – mintegy 2000 körül lehet a "kötődék" száma. Hasonló nagyságrendűre becsülhető a varrodák száma is.

A Privatizációs Kutató Intézet által készített tanulmány [3] szerint a hasonló munkakörben, de magánszférában dolgozók átlagosan 10–15 %-kal keresnek jobban, de a szakmunkások esetében ez a különbség 10–20 %. A legmagasabb és a legkisebb keresetű rétegek közötti kereseti arány korábban 4:1–5:1 volt, 1993-ban már 6:1. Ez a tendencia minden bizonnyal érvényes a kötőiparra nézve is.

Az újonnan létesült kisebb-nagyobb kötőüzemek gépeiket sokszor a tönkrement állami vállalatoktól vették meg, de egyre szélesebb körben terjedt el a külföldön árult használt kötőgépek behozatala is. A nyugat-európai kötőtárugyárak ugyanis néhány évi üzemeltetés után leszerelik és újakra, modernebbekre cserélik ki erkölcsileg elavult berendezéseiket. Erre a helyi adórendszer is sokszor ösztönzi őket, amely a folyamatos korszerűsítést preferálja. Nagyszámú használtgép-kereskedő rendezkedett be Nyugat-Európában arra, hogy ezeket a gépeket többé-kevésbé felújítva fejlődő országokban és Kelet-Európában adja el. A szakfolyóiratok tele vannak hirdetésekkel. Van olyan német használtgép-kereskedő, aki Magyarországon is létesített lerakatot.

Az egyéni vállalkozók és a kisebb társaságok körében teljesen általánossá vált az ilyen, valójában nem túl régi és viszonylag jó állapotban lévő használt gépek beszerzése. Ennek az a következménye, hogy ezekben az üzemekben ismét nem a legkorszerűbb technika honosodik meg, hanem egy mintegy 10 évvel ezelőtti színvonal konzerválódik, ami azonban sokszor még mindig fejlettebb színvonalat jelent, mint ami a tönkrement állami vállalatoknál volt.

Emellett azonban a tehetősebb vállalkozók arra is nagyszámú példát mutatnak, hogy az adott pillanat csúcstechnológiáját képviselő gépi berendezéseket is importálni tudják. Ehhez részben maguk a géppgyárak is nagy segítséget adnak nekik előnyös fizetési feltételek biztosításával, de sok példa van arra is, hogy egy-egy vállalkozónak külföldi társa van, aki a beruházást finanszírozza. A teljesen vagy részben külföldi tulajdonú társaságoknál ez tekinthető tipikusnak. A valóban korszerű, „világszínvonalat” képviselő berendezések ilyen üzemekben találhatóak meg. Tekintettel arra, hogy ezek a vállalkozók ill. társaságok jelentős részben nyugat-európai – egyes esetekben amerikai – exportra gyártanak, a beruházáshoz szükséges deviza legális előteremtése is megoldható számukra.

Azok, akiknek nincs módjuk ilyen nagyon korszerű gépek beszerzésére, és régi, elavult, gyenge műszaki állapotban lévő gépekkel dolgoznak, az igénytelenebb belföldi vásárlóréteget látják el. Vevőik rendszerint vásárolók vagy más, gyengébb színvonalú belföldi kereskedők, vagy olyanok, akik elmaradottabb országokba exportálják ezeket az árukat. Meg kell azonban jegyeznünk, hogy a gyengébb minőségű termékek iránti kereslet egyre jobban csökken, mert még ez sem tud versenyképes lenni a liberalizált import nyomán beáramló és sokszor a fekete gazdaság csatornáin át forgalomba hozott olcsó, bár sokszor nagyon silány minőségű termékekkel. (Hangsúlyozzuk, hogy véleményünk szerint nem a gyenge minőségű

termékek iránti kereslet csökken: a kisjvedelmű fogyasztórétegnek elsősorban az olcsóság a vonzerő, és az, hogy a termék legalább új korában csinosan és divatosan nézzen ki. A minőség csak ez után következő szempont.)

A kötőiparban is nagyon elterjedt a bér munka, ha nem is olyan mértékben, mint a ruhaiparban. Sok példa van arra, hogy egy-egy egyéni vállalkozó vagy társaság a külföldi megrendelőtől kapott fonalat dolgozza fel készárúvá, amit aztán a megrendelő kivisz az országból. A felszámolás alatt álló állami vállalatoknál ez a konstrukció a jellemző. Az ilyen bér munkának ugyanazok a problémái, előnyei és hátrányai érvényesülnek a kötőiparban is, mint például a ruhaiparban.

Itt meg kell jegyeznünk, hogy a kötőipar sajátos helyzetet foglal el a textiliparon belül a tekintetben, hogy a kötődék igen jelentős része konfekcióüzemmel is rendelkezik, azaz konfekcionált készárut bocsát ki. Így azok a tendenciák, amelyek a textilipart (legalábbis annak kelmegyártással foglalkozó részét) ill. a ruhaipart (azaz a tisztán konfekcionálással foglalkozó iparágat) jellemzik, a kötőiparban keverednek, mind a lehetőségeket, mind a problémákat illetően.

Annak ellenére, hogy Magyarországon a kötőiparban fizetett munkabérek az ipari átlag alatt vannak, a bérek közterhei és az egyéb rezsiköltségek együttesen oly magasak, hogy Magyarország ma már a legdrágább bér munkahelyek közé tartozik. Német szakemberek kimutatása szerint a volt szocialista országokban a német márkában kifejezett munkabérek ill. az 1 normapercre kifeizendő bér munkadíjak a következők [10, 11]:

	Átlagos munkabér [10] DEM/hó	Kifizetendő bér munkadíj [11] DEM/normaperce
Oroszország	95	
Ukrajna		0,12–0,16
Belorusszia		0,16–0,18
Bulgária	173	
Románia	188	
Lengyelország	367	0,20–0,22
Csehország	401	
Magyarország	662	
<i>Összehasonlításul:</i>		
Tunézia		0,22–0,25
Törökország		0,30–0,32

Magyarországon egyébként az egy órára jutó bér költségek 1993-ban 7,3 %-át tették ki a Németország nyugati országrészeiben érvényes átlagnak. Ugyanez az arány Lengyelország vonatkozásában 5,6 %, Románia esetében 2,7 %, Bulgáriára nézve 2,5 % volt. Nem csoda tehát, hogy épp a német vállalkozók oly nagy mértékben érdekeltek a termelés Kelet-Európába történő kihelyezésében.

A kötőipart segítő szolgáltatások

A külkereskedelem liberalizálásával lehetővé vált, hogy oldódjék az a korábbi kötöttség, amely szerint import gépeket, alkatrészeket, fonalat és más alap- és segédanyagokat csak állami külkereskedelmi ügynökségek ill. kereskedelmi vállalatok révén lehetett behozni. Ma már ezek szerepe erősen visszaszorult, sok közülük teljesen meg is szűnt, és az importot magántársaságok, vegyesvállalatok, egyéni vállalkozók, sőt – nem elhanyagolható mértékben – magánszemélyek bonyolítják le. Kisebb alkatrészek és anyagok esetében számottevőnek ítéljük az illegális import részarányát is.

A tönkrement állami vállalatok számos szakembere választotta boldogulásának további útjául ezt a munkát. Ez vonatkozik volt külkereskedőkre, ügynökségeken dolgozó munkatársakra és azelőtt gyárakban dolgozóakra egyaránt. Igen sokaknak voltak munkájukból eredően személyes hivatali kapcsolataik külföldi kereskedőkkel, gyárak képviselőivel, sőt vezetőikkel is. Ezt a korábbi munkakapcsolatot felhasználva alapították meg új egzisztenciájukat azok a szakemberek, akik a leépült állami iparban ill. kereskedelemben feleslegessé váltak és akikben megfelelő üzleti érzék volt ehhez. Sok esetben valamelyik külföldi céggel közösen együtt hoztak létre közös vállalkozást. Többen közülük ma már igen jól prosperáló társaságot alapítottak és jelentős forgalmat bonyolítanak le.

Egyes nagyobb gépgyárak maguk is alapítottak Magyarországon képviselőket és szervízállomást. Ez különösen olyan cégeknél jellemző, amelyek gépeit a kisipar használja (síkkötőgépek, varrógépek). Ezek közvetlen kapcsolatot tartanak fenn a vállalkozókkal, igen előnyös fizetési feltételekkel és jó szervízzel ellátással teszik vonzóvá berendezéseiket.

Hasonlóképpen, számos fonalkereskedő is működik a piacon, akik részben hazai fonodákból szerzik be fonalaikat, részben importálják azokat. Ők elsősorban a kisüzemeket, egyéni vállalkozókat látják el, hagyományos, de sokszor nagyon divatos fonalakkal is.

Külön figyelmet érdemelnek azok a vállalkozók, akik a ma már egyre elterjedtebb számítógép-vezérlésű kötőgépek, hímzőgépek részére készítenek mintázóprogramokat. A számítógépes mintavezérlésekhez szükséges tervező berendezés beszerzése bizonyos gépszám alatt nem gazdaságos, ezért nagyon sok üzem, ahol csak egy-két ilyen gép van, erre saját maga nem tud berendezkedni. Ezek kezdetben arra kényszerültek, hogy a gépgyártót vegyék meg a kész programokat, ami viszont egyrészt nagyon drága, másrészt kizárja az egyéni kollektív lehetőségét. A mikroszámítógépek, majd a személyi számítógépek elterjedésével Magyarországon is gyorsan kialakult az a szakmbergárda, aki elsajátította a számítógépes mintatervezéshez szükséges ismerteket. Kezdetben ezek a kötöttáru gyártó üzemek kötéshez értő és a számítógép és a programozás iránt is fogékonyra vált fiatal szakembereiből verbúválódtak. Eleinte saját üzemük számára, mintegy hobbiból végezték ezt a munkát, „újtások” formájában (hiszen nem tartozott „munkaköri kötelességeik” közé), majd ráéreztek az ebben rejlő fan-

táziára és tevékenységüket üzleti alapokra helyezték (eleinte „vgmk”-k formájában, később önállósították magukat). Később olyanok is bekapcsolódtak ebbe a tevékenységbe, akik elsősorban számítógép-programozó szakemberek voltak, és csak mint egy lehetséges alkalmazást célozták meg a kötőgépeket ill. hímzőgépeket. Ma már többen is működnek a piacon, részben specializálódva egy-egy gépgyár mintatervező rendszerére, de vannak, akik többféle gyártmányú géphez is készítenek mintákat. Munkájuk egyre keresettebb, ahogy ezek a korszerű vezérlésű gépek mind jobban elterjednek az iparban.

A festés-kikészítés a textilipar egyik kulcsterülete és egyúttal az egyik leproblematikusabb területe is. A korábbi évtizedekben az e téren végzett műszaki fejlesztés messze elmaradt a kívánatostól. Voltak ugyan látványos eredmények, egy-egy új, valóban nagyon korszerű gépsor beszerzése, új eljárás meghonosítása, de egészében igen sok kívánnivalót hagyott maga után ez a munka. Ennek okát elsősorban abban látjuk, hogy festéssel-kikészítéssel nem lehet terméktöbbletet előállítani, mint néhány új kötőgép vagy varrógép üzembe helyezésével – az új kikészítőgép legfeljebb „csak” szebbé, jobbá teszi a terméket, amit viszont nem biztos, hogy a korábban preferált piac igényelt egyáltalán. Igen nagy elmaradások mutatkoztak ezen a téren, amit a 70-es években végrehajtott textilipari rekonstrukció sem tudott behozni, később pedig már nem volt rá lehetőség.

A festő-kikészítő üzemek a berendezések és a technológia jellegénél fogva általában mindenütt valóban nagyüzemek. Magyarországon csaknem minden „valamirevaló” textilgyárban volt festő és kikészítő üzem. Ezek többnyire saját termékeik feldolgozására voltak berendezkedve, kevés volt az, amelynek a bér munkavégzés valóban fontos volt. A kötőipar bizonyos szempontból speciális helyzetben volt, mert a 60-as évek elején – az akkori Budapesti Harisnyagyár területén – épült egy kifejezetten kötöttáru-kikészítésre berendezett, az akkori műszaki színvonalnak megfelelően korszerűnek tekinthető üzem, amely több kötöttáru gyár számára is végzett bér munkát.

A nagyvállalatok széthullásának folyamata ezeket az üzemeket sem kímélte. Gépeik egy részét – nagyon sok esetben elavult, rossz műszaki állapotban lévő, selejtezésre már rég megérett gépeket is – egyéni vállalkozók (többnyire az állami vállalatoktól eltávozott festő-kikészítő szakemberek), újonnan alakult társaságok vették meg és ezek felhasználásával több magán-festőde is létesült. Ezek látják el a kisüzemek fonalfestési és kelme-festési igényeinek jelentős részét, sokszor rendkívül gyenge minőségi színvonalon. Az alacsony minőségi színvonal azonban nemcsak a gépi berendezések állapotán vagy hiányosságain múlik, hanem azon is, hogy ezek az üzemek sok esetben nem rendelkeznek megfelelő infrastruktúrával ahhoz, hogy minden kémiai folyamatot előírászerűen végezhesenek. Vízhíánnyal küzdenek, emiatt öblítési folyamatokat hagynak el, megfelelő víz-tisztító berendezések hiányában rendkívül erős környezetszennyezést okoznak és ennek mérséklésére nem

használnak minden szükséges vegyszert stb. Ha valahol, a festő-kikészítőiparban valóban újra létre kellene hozni a nagyüzemeket, amelyeknek kifejezetten bér munkavégzésre kellene berendezkedniök és ennek megfelelően sokféle technológiát kellene készletben tartaniok, még azzal is számolva, hogy egy-egy gép kapacitáskihasználása alacsony marad, de ha használata valóban szükséges, akkor jelentős mértékben emelheti a késztermék értékét. A fejlett kapitalista országokban is ez a gyakorlat.

Javaslatok

Mindezek alapján szükségesnek látszik néhány javaslat megfogalmazása, hogy azok figyelembe vételével a magyar kötőipar helyzetét javítani lehessen.

1. Mindenek előtt szükséges lenne a *termelés felfuttatása*. A tönkrement nagyvállalatoknál tetemes kihasználatlan kapacitások vannak. Még a felszámolás alatt álló vállalatoknál is igen sok olyan gép van még, amely – kellő megrendelésállomány esetén – termelésbe lenne állítható. A termelés felfuttatásának legfőbb akadályát abban látjuk, hogy

- a belföldi kereslet jelentős részben átirányult az olcsóbb – bár nem mindig legális csatornákon beáramlott –, minőségileg erősen megkérdőjelezhető termékek felé,
- a belföldi fogyasztóközönség csak korlátozott mértékben jelent fizetőképes keresletet a színvonalasabb kötöttáru számára,
- az export lehetőségeket részben a műszaki színvonal elégtelensége, részben a nem megfelelő minőségi színvonal gátolja, de emellett igen fontos tényező a rendkívül magas költségszint, amit az árban érvényesíteni kellene, és ezt csak sorozatos forintleértékelések árán lehet elérni, aminek viszont más oldalról van negatív hatása.

Íly módon *elsődleges feladat a belföldi gyártású kötöttáru iránti kereslet élénkítése lenne* az árfelhajtó tényezők (adók, közterhek) mérséklésével, a vámot és az adózást megkerülő import megfékezésével. (Az ilyen típusú import visszaszorítására kevéssé tartjuk hatékonynak a drákói büntető intézkedéseket – sokkal helyesebb lenne olyan intézkedések meghozatala, amelyek mellett ez a tevékenység értelmét vesztené.)

2. Azt tapasztaljuk, hogy az egyéni vállalkozások sokkal szívesebben fordulnak a kereskedelmi tevékenység felé, mint a termelés felé. Olyan intézkedéseket tartanánk szükségeseknek, amelyek révén a *termelés* – az új érték létrehozása, nem pedig a meglévő árualap láncszerű újra meg újra elosztása – *válna vonzó területté* az egyéni vállalkozók számára.

3. Szükségesnek tartanánk a *privatizáció és a folyamatban lévő felszámolások mielőbbi befejezését*, hogy tiszta helyzet teremtsék az iparban és megtörténjen a termelőeszközök „újrafelosztása”.

4. *A bankokat a jelenleginél sokkal nagyobb mértékben kellene érdekeltté tenni a termelést finanszírozó hitelek adásában*, mint ahogy az jelenleg tapasztalható. A jelenlegi rendkívül drága hitelek – megítélésünk szerint – egyik forrását képezik a kiskapuk nem mindig legális igénybevételének.

Felhasznált irodalom

- [1] *Lázár Károly*: A magyar kötőipar múltja, jelene és reménybeli jövője – ezúttal nem közgazdász szemmel. Magyar Textiltechnika, 1990. 2. sz. 417-421. old.
- [2] *Galambos Attila*: Hol tart a textil- és ruházati ipar átalakulási folyamata? Magyar Textiltechnika, 1993. 3. sz. 99-102. old.
- [3] *Csorba József*: Az állami vagyon látványos fogyása I. Privinfo, 1993. 17. sz. 12-25. old.
- [4] *Regős Zsuzsa*: Felére zsugorodott a kötőipar. Népszabadság, 1995. március 7. 13. old.
- [5] *Tompa Nelli*: Egy válságágazat: a textilipar. Privinfo, 1993. 24. sz. 16-17. old.
- [6] Az IKM privatizációs stratégiája. Privinfo, 1992. 8. sz. 24-30. old.
- [7] Privinfo, 1993. 16. szám, 42. old.
- [8] *Kurcz Erzsébet*: Az IKM privatizációs stratégiája és annak végrehajtása. Privinfo, 1993. 20. sz. 27-31. old.
- [9] *Lázár Károly*: A privatizációs stratégia textiles szemmel. Magyar Textiltechnika, 1992. 11-12. sz. 251-252. sz.
- [10] Magyar Hírlap, 1995. január 27. 18. old.
- [11] *Richter W. A.*: Textilpartner Polen. Maschen-Industrie, 1995. 1. sz. 61-64. old.
- [12] *Diczházi Bertalan*: Tények és adatok a magyar privatizációról – 1993. Privinfo, 1994. sz. 4-6. old.
- [13] *Kornai János*: A szocialista rendszer. Heti Világgazdaság Kiadói Rt., Budapest, 1993
- [14] *Fülöp Sándor-Simán Miklós*: A textil- és ruházati ipar gazdaságtana. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1965